

**ԲԱՅԱՀԻՄՔԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Ս. Խաչատրյան

Հոդվածում անդրադառնում ենք բայափիմքին՝ իբրև բուն կամ իսկական բարդությունների բաղադրող հիմքի՝ առավելապես նկատի ունենալով երևույթի դրսևորումը գրական արևմտահայերենում:

Ինչպես ամեն լեզու, այնպես էլ հայերենն ունի բառակազմության իր եղանակները: Դեռևս գրաբարից սկսած՝ հայերենը չի բավարարվել պարզ և արմատական բառերի գործածությամբ, այլ ստեղծել է բազմաթիվ նոր բաղադրություններ: Գրաբարից մեզ են հասել բարդությունների թե՛ համադրական և թե՛ վերլուծական եղանակներով կազմություններ: Բառակազմական նման իրողությունների ուսումնասիրությունը միշտ էլ եղել է մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: Դեռևս գրաբարյան շրջանից փորձեր են արվել որոշելու բառերի կառուցվածքը, դասակարգելու բառակազմական միավորները:

Արդի հայերենի բառակազմության՝ որպես լեզվական առանձին և ինքնուրույն բաժնի, ամբողջական քննությունը կատարել է Մ. Աբեղյանը¹¹⁶: Բառակազմության մեջ նա առանձնացում է երկու խումբ՝ բարդությունների և ածանցումների, ընդ որում առաջինի մեջ մտնում են հիմնականում հարադրական, կցական և իսկական բարդությունները: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ կցական բարդություններն առաջանում են հարադրություններից՝ բաղադրիչների ավելի սերտ միացման հետևանքով, քերականական կապակցության մթազնունով և իմաստային զանազան տեղաշարժերով (*ակն ածել - ականածել, աղ ու հաց - աղուհաց, գույն գույն - գույնզգույն* և այլն)¹¹⁷:

Իսկական բարդությունները քննվում են ըստ բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության և նրանց միջև եղած շարահյուսական հարաբերության: Ըստ այսմ էլ նա անդրադառնում է բայական հիմքերին: Հարկ է փաստել, որ Մ. Աբեղյանը բուն ածանցում համարում էր միայն վերջածանցումը: Հայերենի վերջածանցները նա բաժանում է երկու խմբի՝ անվանականների և դերբայականների՝ ըստ նրանց խոսքի մասեր կերտելու ունակության: Ամենից առաջ նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ բառերի առանձնացումը կատարվում է ոչ միայն հնչյունական, այլև իմաստային կողմի նկատառումով, ըստ այդմ «իսկապես նոր բառեր են

116 Մ. Աբեղյան, Հայոց եզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 167-294:

117 Նույն տեղում, էջ 174-175:

առաջ գալիս լեզվի մեջ (*քորել-քերել, արհեստ-արվեստ*): Բառակազմության սովորական եղանակը, սակայն, է՝ բաղադրությունը, որով լեզվի մեջ եղած բառերից և արմատներից կազմվել են ու կազմվում են նոր բառեր - բարդ և ածանցական բառեր»¹¹⁸:

Արդի հայերենի երկու տարբերակներում այժմ էլ գործածվում են բազմաթիվ բաղադրյալ բառեր՝ ժառանգված հին շրջանից, որոնց նմանությամբ կազմվում են նորերը: Այս կարևոր հատկությունը նպաստում է հայերենի բառապաշարի հարստացմանը, ինչպես նաև փոխառյալ, օտար բառերի փոխարեն հայերեն նոր բառերի կազմությանը: Այս գործընթացում կարևորն այն է, որ նոր ստեղծված բառը ճշգրիտ արտահայտի այն իմաստը, որն ունի օտար բառը, իսկ այդ ճանապարհին լեզուն կարող է օգտագործել այնպիսի հին բառեր ու արմատներ, որոնք տվյալ փուլում գործածական չեն: Ըստ այս հատկանիշի էլ Մ. Աբեղյանը բաղադրությունները բաժանում է երկու խմբի՝ մեռած բաղադրություններ, որոնք ծագում են ուղղակի հնդեվրոպական նախալեզվից կամ նախագրաբարյան շրջանում կազմվել են նախալեզվյան օրինակի նման, և կենդանի բաղադրություններ, որոնք կազմված են գրաբարյան և հետգրաբարյան շրջանում:

Հին բաղադրություններով հայերենում այլևս նոր բառեր չեն կազմվում, անգամ դժվար է բացատրել դրանց բաղադրիչ մասերի նշանակությունը: Այլ է պատկերը կենդանի բաղադրությունների պարագայում: Մենք այժմ լեզվական զգացողությամբ ոչ միայն ըմբռնում ենք նրանց բաղադրիչների նշանակությունը, այլև նրանց նմանողությամբ նոր բառեր ենք կազմում:

Իսկական բարդությունների առանձնացման համար կարևոր հատկանիշ է դառնում այն, որ նրանց բաղադրիչները հիմնականում կորցնում են իրենց իմաստային անկախությունը: Բաղադրության ընդհանուր իմաստն ավելի լայն է, քան նրա բաղադրիչների առանձին իմաստների մեխանիկական գումարը:

Այնուհետև, ըստ էդ. Աղայանի, բուն կամ իսկական բարդությունների բնորոշման հիմքը պետք է համարել այն, որ նրանք բնութագրվում են բաղադրական երկու՝ սերող և բաղադրող հիմքերի անպայման առկայությամբ: Առանց այդ երկու հիմքերի բուն կամ իսկական բարդություն չկա: Ըստ այսմ՝ սերող և բաղադրող հիմքերով կազմված ամեն մի բարդություն բուն բարդություն է¹¹⁹ :

Սերող է այն բաղադրական հիմքը, որին ավելանում է մեկ այլ բաղադրական հիմք կամ ածանց՝ կազմելով նոր բառ. օրինակ՝ *լուսամփոփ* բարդության սերող հիմքն է *լուս-* (< *լույս*), որին ավելացել է *-ամփոփ* (< *ամփոփել*) հիմքը՝ կազմելով նոր բառ: Առաջնային բաղադրությունների մեջ երկու ձևոյթներից առաջինը սերող հիմքն է:

118 Նույն տեղում, էջ 167:

119 *Էդ. Աղայան*, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984:

Բաղադրող հիմքը բառի այն մասն է (այն բաղադրական հիմքը), որն ավելանում է սերող հիմքին և կազմում նոր բաղադրություն, ինչպես՝ *լուսամփոփ, հողվածագիր* բառերի -*ամփոփ, -գիր* հիմքերը: Եվ իբրև կանոն՝ բարդբառերի աջակողմյան բաղադրիչը բաղադրող հիմքն է, ձախակողմյանը՝ սերող:

Հայերենի համար սերող և բաղադրող հիմքերի տարբերակումը կարևոր է նրանով, որ սերող հիմքերը նոր գրական հայերենի երկու տարբերակներում էլ ունեն բազմատեսակ տարբերակներ, մինչդեռ բաղադրող հիմքերը միայն առանձին դեպքերում են ունենում այդպիսիք:

Քանի որ համադրական բաղադրությունները բառակազմական տեսակետից բաժանվում են երկու միավորի, ապա ինքնին ծագում է բառակազմական հիմքերի գաղափարը:

Ըստ Ս. Գալստյանի՝ հիմքը լեզվական բաղադրյալ միավորի մի մասն է, լեզվական ցանկացած մակարդակի բաղադրյալ միավորի այն հատվածը, որը մնում է, երբ նրանից անջատում ենք այդ միավորի կազմության վերջին քայլում ավելացած բաղադրիչը¹²⁰:

Բարդությունների կազմության ժամանակ բայական բաղադրիչը ավելի շատ հանդիպում է բաղադրող հիմքի դերում: Սա պատճառաբանվում է այն հանգամանքով, որ հայկական կազմությամբ բուն (իսկական) բարդություններում գերադաս անդամը երկրորդ բաղադրիչն է, իսկ առաջին բաղադրիչը՝ նրա լրացումը: Իսկ ինչպես գիտենք, բայը բառակազմությանը ամենաշատ մասնակցող խոսքի մասերից է և սակավաթիվ դեպքում է հանդես գալիս որպես սերող հիմք:

Մ. Աբեղյանը, անդրադառնալով խոսքի մասերի կաղապարներին, առանձնացնում է գոյականների և ածականների բաղադրությունը ածականների հետ (այս ձևով կազմվում են ածականներ) և գոյականների և ածականների բաղադրությունը մի բայարմատի կամ բայաբնի հետ (այս ձևով կազմվում են գոյականներ և ածականներ)¹²¹: Արդի հայերենի բառակազմության քննության արեղյանական սխեման և տերմինաբանությունը հիմք են ծառայել հետագա գրեթե բոլոր ուսումնասիրությունների համար և մինչև այժմ էլ չեն կորցրել իրենց գիտական բարձր արժեքը:

Ստորև կներկայացնենք մի քանի բառակազմական կաղապարներ, որոնց կազմությանը մասնակցել են բայական բաղադրիչներ¹²²:

¹²⁰ Ս. Ա. Գալստյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, Ե., 2003:

¹²¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:

¹²² Խոսքի մասերը ներկայացնում ենք հետևյալ նշանակումներով՝ *գ* (գոյական), *ա* (ածական), *բ* (բայ), *մ* (մակբայ), իսկ հոդակապը՝ պլուս (+) նշանով: արևել. և արևմտ. համառոտագրությունները համապատասխանաբար նշանակում են՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն: Օրինակները քաղել ենք հետևյալ բառարաններից՝ *էդ. Աղայան*, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976: *Ա. Սարգսյան*, Արևմտահայերենի բառարան, Ե., 1991: *Ռ. Սաքապերդյան*, Արևմտահայերեն-արևելահայերեն նոր բառարան, Ե., 2011:

Գ + Բ կաղապարով կազմվում են մեծ թվով նոր բառեր, որոնք կարող են լինել և գոյականներ, և ածականներ:

Գոյականներ՝ (արևել.) *հերթապահ, հարկահան, աստղագուշակ, բաժակակալ, բակապահ, բանաստեղծ, թեյավաճառ, հարկատու, կայծհան, խրատասաց, բաժանարար* և այլն, (արևմտ.)՝ *ախտաբույժ, ականջադիր* (ականջակալ), *անուշավաճառ, աչաբույժ, արենագիր, արկղակալ* (գանձապահ), *բեռնընկեց* (բեռներն իջեցնող), *կապանակից* (բանտի ընկեր), *դատաջինջ, մանկամարդ* (մանուկների մարզիչ) և այլն:

Սակայն կարելի է նշել, որ այս կաղապարով կազմվում են ավելի շատ ածականներ: Վերջիններիս գերակշռելը բացատրվում է նրանով, որ բայարմատը արտահայտում է գործողության ընդհանուր հատկանիշ: Բարդություններին հատուկ է երկրորդ արմատի (բայարմատի) արտահայտած հատկանիշը (վիճակը) ունեցող, ունեցած ընդհանուր իմաստը՝ (արևել.) *հողաբաշխ, ազգահալած, կարգապահ, հարկածածկ, վանքապարկան, ծաղկահյուս, ազգադավ, սերմնագուրկ, կաշառակեր* և այլն, (արևմտ.)՝ *անձնդիր* (անձնուէր), *գայռաբեր* (ցեխաբեր, կեղտաբեր), *գայռաթաթախ, դատաբեկ* (վճռաբեկ), *զգայագիրկ* (զգայագուրկ), *կաշառաբեկ* (կաշառված), *կառաբարձ* (կառքին լծուած), *ձեռահիւս, ձեռնածալ* և այլն:

Ա + Բ կաղապարը երկու գրականներում էլ գործուն է, և հիմնականում կազմվում են ածականներ, սակայն երբեմն հանդիպում են նաև գոյականներ՝ (արևել.) *հանդարտածուի, հմակեր, քաղցրաբուխ, մեծածախ, կարճալիս, նորածին, նորաբնակ* և այլն, (արևմտ.)՝ *արժանայարգ* (յարգարժան), *կեղակարծ* (կասկածելի), *նմանահան* (պանծհնահան), *մեծավաճառ*, (մեծածախ), *ծրիավարժ, մեծընթաց* (արագ ընթացող), *մեծամեծար* (մեծերին մեծարող, մեծապատիւ), *նրբաշարժ, ճոխագիր* (գ. առատագիր), մանրագիր (գ. փոքրատառ) այլն:

Մ + Բ կաղապարը տեսականորեն նույնքան արտադրողական է, որքան Ա + Գ կաղապարը, և բացառապես ունենում ենք ածականներ, քանի որ պարունակում են հատկանշային իմաստ՝ (արևել.) *հեշտածին, դյուրամշակ, ճշտապահ, հավերժաբուխ, մշտալուս, առադաբուխ, հանկարծածին* և այլն, (արևմտ.)՝ *կանխադիր* (նախադրեալ), *կիսկատար* (թերի, կիսատ), *հեշտախօս* (քաղցրախօս), *հեշտակեաց* (փափկակեաց), *մշտագրգիռ, յարագնաց* (մշտաշարժ):

Հարկ է նշել, որ եթե բայական բաղադրիչը բաղադրող հիմքում երևան է հանում տիպաբանական բազմազան տարբերակներ, ապա սերող հիմքում նա հանդես է գալիս բայահիմքի և դերբայական հիմքի ձևով: Քանակային դրսևորումներով այս կաղապարը զգալիորեն զիջում է այն կաղապարին, որում բայահիմքը հանդես է գալիս որպես գերադաս բաղադրիչ, որովհետև, ինչպես գիտենք, բայը շատ քիչ դեպքում է այլ խոսքի մասերի լրացում

դառնում: Սակայն, այնուամենայնիվ, կան նաև այնպիսի կառուցվածքներով բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչը բայահիմք, բայարմատ կամ դերբայ է:

Բ + Գ: Այս կաղապարով հիմնականում կազմվում են գոյականներ՝ (արևել.) *սպասասրահ, ցարկածող, ծիծաղալոտ, գրասեղան, մրցանավակ, ննջափոսրակ, պարասրահ, փոխադրավարձ* և այլն, (արևմտ.)՝ *ազափագիր, անցաբաժ* (անցագին) և այլն:

Դերբայական հիմք + գոյական կաղապարով ևս կերտվում են գոյականներ՝ (արևել.) *գրելակերպ, վառելափայտ, խոսելացավ, գործելակերպ, վարվելածև, մեռելահաց, գրելացավ, վարելահող* և այլն, (արևմտ.)՝ *դիտողագիր* (1. դիտողություններ պարունակող գիր, 2. բողոքագիր), *մեռելապսակ* (ծաղկեպսակ), *հենացուպ* (անթացուպ), պահավարձ, ջնջախեժ (ոետին):

Նյութի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ ինչպես գրաբարում, այնպես էլ նոր գրական հայերենի երկու տարբերակներում գործուն են բառակազմական գրեթե նույն սկզբունքները: Սակայն եթե գրաբարում հանդիպում էին այնպիսի հիմքեր, որոնք հնարավոր չէր բացատրել տվյալ ժամանակաշրջանի օրինաչափություններով, արդի հայերենում դրանք գնալով նվազում են, և նրանցով նոր բառեր այլևս չեն ստեղծվում: Արդի հայերենում բայական բաղադրիչը մեծ մասամբ հանդես է գալիս բաղադրող հիմքի դերում, քանի որ հայերեն կազմություններում բարդության գերադաս անդամը երկրորդ բաղադրիչն է:

А. С. Хачатрян. Словообразовательное значение глагольных основ в западноармянском языке. Глагольные основы имеют важное словообразовательное значение в процессе обогащения языка новыми словами. Сложные слова, в словообразовательной основе которых лежит глагольная основа, занимают большое место в словообразовании армянского языка, тем самым обогащают словарный запас новыми существительными и прилагательными, а с помощью прибавления новых суффиксов образуются многочисленные суффиксальные слова. А что касается глагольных основ тех морфологических компонентов, где глагольная основа является производным, то можно выделить следующее: глагольная основа в большинстве случаев является составной основой. Встречаются слово с глагольной основой, где первая составная основа либо корень глагола, либо причастие. Следует выделить, что из причастий в словообразовании, как неизменяемая основа участвует неопределенное, действительное и страдательное причастие.

A. S. Khachatryan. Verbal stems of forming value in Western Armenian. Verbal stems play a great role in enriching the word-formation means. Complexities formed with the superlative verbal component plays a great role in the

Armenian vocabulary due to the new-coined nouns and adjectives. The latter, with suffixal forms, results in various suffixal words in line with the respective patterns with verbal stems, in which verbal stems are represented as descendants. It's worth mentioning, that verbal stems, mainly represented in a constitutive stem, as verbs rarely become modifier of any other part of speech. Nevertheless, there are also complexities with such structures – with the verbal stem as first component, a verbal root or a participle. Thus, for word-formation participles, infinitive, subjunctive and past participle can be considered as a constant stem.